

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Fakt und Fiktion : die Autobiographie im Spannungsfeld zwischen Theorie und Rezeption

Spits, J.P.

Citation

Spits, J. P. (2008, August 5). *Fakt und Fiktion : die Autobiographie im Spannungsfeld zwischen Theorie und Rezeption*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/12931>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/12931>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Samenvatting

Feit en fictie. De autobiografie in het spanningsveld tussen theorie en receptie.

Dit proefschrift onderzoekt autobiografieën van Duitstalige auteurs die sinds de jaren zeventig zijn verschenen. Uit hun receptie blijkt dat veel lezers deze teksten afwijzen, omdat ze niet aan hun verwachtingen voldoen. Die verwachtingen zijn door een traditioneel beeld van het genre bepaald. De discussie over het verleden neemt in de receptie van de onderzochte werken een belangrijke rol in. Voor veel lezers geven niet de meer literaire aspecten als stijl en vertelperspectief de doorslag, maar de wijze waarop de autobiograaf het Duitse of Oostenrijkse verleden beschrijft.

Hoofdstuk 1

In het eerste hoofdstuk staat de theorie van de autobiografie centraal. Aan het begin hiervan staat de Duitser Wilhelm Dilthey. Zijn hermeneutisch model had tot ver in de jaren zeventig grote invloed. Dilthey beschouwde de autobiografie als de meest directe uitdrukking van het menselijk zelfbewustzijn. Latere filosofen als Hans-Georg Gadamer en Jürgen Habermas verbaasden zich over Diltheys waardering voor het genre. Het proefschrift maakt begrijpelijk dat deze waardering in het kader van Diltheys wetenschapsmodel juist zeer op zijn plaats is. Net als Dilthey meende Georg Misch de historische afstand tussen tekst en lezer door een “unmittelbares Verstehen”, door “Einfühlung”, te kunnen overwinnen. Beiden gingen van een autonoom individu uit: een gedachte die in de loop van de twintigste eeuw steeds meer in twijfel werd getrokken. Onder invloed van de sociologie ontstond in de jaren zeventig een autobiografietheorie die het individu niet meer als uitdrukking van een tijdloze “Geist” zag. Zij benadrukte dat de persoonlijkheid van de autobiograaf door maatschappelijke verhoudingen bepaald wordt. Exponenten van deze sociologische genretheorie zijn Bernd Neumann en Peter Sloterdijk. Neumann gaat niet langer van een autonoom, maar van een bedreigd individu uit. Hoewel Neumann zich beroept op Freud en de moderne sociologie, blijkt zijn theoretisch kader sterk door traditionele,

vastomlijnde voorstellingen van identiteit en ontwikkeling bepaald. Sterker dan Neumann benadrukt Sloterdijk de flexibiliteit van het genre, maar ook hij breekt slechts ten dele met Diltheys en Mischs hermeneutische genretheorie. Het proefschrift beschouwt de sociologische autobiografietheorie dan ook als schakel tussen de hermeneutische theorie en de latere, poststructuralistische deconstructie van het subject.

Onder invloed van Hans Robert Jauß en Wolfgang Iser ontwikkelde de literatuurwetenschap in de jaren zeventig ook een receptiegeoriënteerde autobiografietheorie. Zo ging Philippe Lejeune uit van een pakt dat de autobiograaf met zijn lezer sluit. Dat pakt bevestigt de identiteit van auteur, verteller en figuur. De lezer kreeg hierdoor meer aandacht, maar het is de vraag of Lejeunes autobiografische pakt genoeg rekening houdt met verschillen die in de loop van de tijd tussen diverse groepen lezers en schrijvers ontstaan.

De sociologische en receptiegeoriënteerde autobiografietheorieën kwamen vanaf de jaren zeventig door het poststructuralisme onder druk te staan. Jacques Derrida keerde zich fel tegen de gedachte van coherentie, een vaststaande structuur en geordende betekenissen in teksten. Ook Paul de Man twijfelt in zijn *Autobiography as De-facement* aan lezingen van de autobiografie die zich op vaste referenties richten. De autobiografie levert volgens De Man geen bron van zelfkennis, maar illustreert de onmogelijkheid van een vaststaande betekenis van alle teksten (“impossibility of closure and totalisation”). De Man wijst daarmee ook Lejeunes theorie van de hand, die uitgaat van vaste oriëntatiemogelijkheden buiten de tekst, zoals de persoon van de schrijver. Als een tekortkoming van deze theorie ziet dit proefschrift de focus op retorische stijlfiguren. Deze neigt ertoe het zicht op de historische en politieke context van de autobiografie te ontnemen.

Hoofdstuk 2

Dit hoofdstuk onderzoekt de autobiografie van de Oostenrijkse schrijver Thomas Bernhard (1931-1989). Bernhards vijfdelige autobiografie (1975-1982) vormt een treffend voorbeeld van de deconstructie van het genre door de hedendaagse literatuur. Bernhard presenteert zijn herinneringen niet als waar, maar schrijft dat het allemaal vervalsingen zijn. Die vervalsingen treden op door het schrijven zelf: je kunt de waarheid niet op papier krijgen, omdat de herinnering alles tot een leugen maakt.

Volgens Bernhard is het niet mogelijk een zinvolle structuur aan te brengen in je eigen leven.

De receptie van Bernhards autobiografie toont aan dat maar weinig lezers bereid zijn deze nieuwere vorm van de autobiografie te accepteren. Zij hadden verwacht dat Bernhard, die tot dan toe abstracte en raadselachtige teksten schreef, in zijn autobiografie zijn lezer duidelijkheid zou bieden, niet in de laatste plaats over zijn eigen persoon.

Bernhards beschrijving van het nationaal-socialistische Salzburg, waar hij een deel van zijn jeugd doorbracht, viel bij veel critici niet in goede aarde. Zij zagen Bernhard, die een parallel trok tussen het nationaal-socialisme van voor en het katholicisme van na 1945, als een nestbevuiler.

In veel reacties is het beeld dat de lezer van de autobiografie als genre heeft, bepalend voor zijn oordeel. Veel van de tegen Bernhards autobiografie geuite bezwaren komen overeen met een traditioneel begrip van het genre: de autobiografie als een geloofwaardige, zinvol gestructureerde terugblik op het eigen leven. Bernhards autobiografie stelt lezers teleur die op grond van hun beeld van de autobiografie authenticiteit en feitelijke betrouwbaarheid verwacht hadden.

Omdat Lejeune van een vaststaand waarheidsbegrip uitgaat, is het lastig te bepalen of zijn theorie voor een autobiografie als die van Bernhard nog bruikbaar is. Neumann gaat in zijn theorie van vastomlijnde kaders van identiteit en ontwikkeling uit die op een autobiograaf als Bernhard niet langer van toepassing zijn. Bernhard demonteert op ironische manier leeswijzen die naar coherentie en eenheid van betekenis zoeken. Het is alsof hij Paul de Mans definitie van retorica wil bevestigen: “rhetoric radically suspends logic and opens up vertiginous possibilities of referential aberration”. De autobiografie is voor Bernhard niet meer het paradigma voor een hogere vorm van identiteit en waarheid, zoals bij Goethe, maar een medium om elke vastomlijnde voorstelling over identiteit te loochenstraffen.

Hoofdstuk 3

Het derde hoofdstuk onderzoekt de autobiografie van Christa Wolf. Wolf, die in de DDR woonde en werkte, breekt in *Kindheitsmuster* (1976) met kenmerken van de traditionele autobiografie. Ze vraagt zich af of van eigen subjectieve ervaring die aan het schrijven voorafgaat nog wel sprake kan zijn.

Rond Christa Wolf brak in 1990 een discussie los over de vraag of schrijvers uit de DDR zich hadden aangepast aan de machthebbers. Wolf, door velen gezien als een morele instantie, viel van haar voetstuk. Het receptieonderzoek van *Kindheitsmuster* in dit proefschrift toont aan dat Wolf al ver voor de Val van de Muur de inzet was van een ideologische strijd waarin sterk uiteenlopende voorstellingen over politiek en kunst op elkaar botsten.

Wolf volgt in *Kindheitsmuster* haar opzet uit *Lesen und Schreiben* (1971). Aan de ene kant benadrukt ze haar subjectieve waarneming, aan de andere kant wil ze de jeugd in Nazi-Duitsland, die ze in *Kindheitsmuster* beschrijft, als karakteristiek voor velen presenteren. Het gaat in *Kindheitsmuster* om gemeenschappelijke patronen (Muster, patterns) van een jeugd. Veel aandacht gaat in Wolfs beschrijvingen uit naar overeenkomsten tussen verleden en heden. Zo staat *Kindheitsmuster* herhaaldelijk stil bij het optreden van de wereldmacht Amerika, vaak na beschrijvingen van misdaden uit nazi-Duitsland.

De receptieanalyse maakt duidelijk dat veel lezers Wolfs omgang met het genre afkeurden. Critici als Marcel Reich-Ranicki en Hans Mayer verlangden een persoonlijker weergave van eigen emoties en ervaringen, zonder reflexieve passages. Anderen eisten juist een hogere mate van objectiviteit om de maatschappelijke werkelijkheid getrouw te weerspiegelen. Dat laatste is het geval bij veel reacties uit de DDR.

Net als bij Bernhard stuitte ook Wolfs beschrijving van het nationaal-socialisme op verzet. De beschrijving van het nationaal-socialisme was in de DDR brisant. Zij raakte het antifascisme, het ideologische fundament van de communistische staat. Voor West-Duitse critici als Reich-Ranicki was het een steen des aanstoots dat Wolf weliswaar Amerika en rechtse regimes bekritiseerde, maar misstanden in de DDR onvermeld liet. Een enkele criticus vroeg zich af of Wolfs aanpassing aan de DDR niet terug te voeren was op de patronen van aanpassing en leugentjes om eigen bestwil die *Kindheitsmuster* beschrijft.

Hoofdstuk 4

Begrippen die in de discussie over de autobiografieën van Thomas Bernhard en Christa Wolf een rol speelden – authenticiteit, geloofwaardigheid, waarheid – keren terug in de receptie van de jongere auteurs Florian Illies (*Generation Golf*, 2000),

Jana Hensel (*Zonenkinder*, 2002) en Claudia Rusch (*Meine freie deutsche Jugend*, 2003).

Generation Golf werd vooral bekritiseerd omdat de tekst weinig analytisch was, en vooral op humor en identificatie gericht. Het proefschrift probeert duidelijk te maken dat Illies de levenshouding van zijn generatie ironisch beschrijft, en door deze ironie ook in twijfel trekt. Positieve reacties beschreven Illies als een “herinneringskunstenaar”, negatieve als een “herinneringsjunkie”. Hensel reconstrueert het alledaagse leven in de DDR van een generatie die nog net oud genoeg was om dat bewust mee te maken. Een deel van de kritiek op beide boeken is terug te voeren op de poging van Illies en Hensel niet alleen hun eigen ontwikkeling, maar die van een hele generatie te presenteren. Het “wij” in deze beide teksten vormt een afwijking van het autobiografisch pakt zoals Lejeune dit voor zich zag. De auteur en verteller zijn een individu, maar de hoofdfiguur is een collectief.

Waar Hensel zich op het leven van alledag richt, plaatst Claudia Rusch in *Meine freie deutsche Jugend* de politiek op de voorgrond. De schrijfster tekent een divers beeld van de DDR. Naast meelopers zijn er burgerrechtactivisten, naast spionnen kritische scholieren. In vergelijking met Hensels *Zonenkinder* werd *Meine freie deutsche Jugend* enthousiast onthaald. De positie van een buitenstaander – Rusch groeide op in dissidentenkringen – heeft tot het succes van haar autobiografie bijgedragen. Haar herinneringen werden als geloofwaardig en authentiek beschouwd. Een belangrijke rol speelde ook dat Rusch de DDR politieker beschrijft dan Hensel. Vaak bevestigden Ruschs beschrijvingen eigen voorstellingen van de recensent. De anekdotische vorm van de autobiografie was voor de meeste lezers geen reden het boek kritisch te beoordelen. De receptie van *Meine freie deutsche Jugend* toont aan dat een vasthouden aan traditionele kenmerken van het genre, verbonden met een kritische beschrijving van de DDR, op een welwillende houding van de lezer kan rekenen. Van de poststructuralistische problematisering van taal is bij de jongere auteurs maar weinig terug te vinden.

Hoofdstuk 5

De receptie van de onderzochte autobiografieën toont aan dat verwachtingen en voorstellingen ten opzichte van het genre de receptie van de huidige autobiografie wezenlijk sturen. Het traditionele beeld van de autobiografie dat veel lezers hebben,

sluit niet meer aan bij de vorm die schrijvers als Bernhard en Wolf hanteren. Er is sprake van een spanningsveld tussen theorie en receptie. Recensenten trekken een vergelijking met traditionele autobiografieën die voor de huidige varianten negatief uitvalt. Elementen die niet voldoen aan de eigen, door het traditionele beeld van de autobiografie bepaalde verwachtingen en voor de huidige autobiografieën juist kenmerkend zijn, worden als storend ervaren en uiterst kritisch beoordeeld. Het vijfde hoofdstuk gaat nog eens dieper in op de recente Amerikaanse genretheorie en onderzoekt haar bruikbaarheid voor de onderzochte teksten. De Amerikaanse genretheorie levert bruikbare inzichten. Een van haar tekortkomingen is het gebrek aan reflectie op de context van het onderzochte werk, vooral op ideologische aspecten die voortvloeien uit het Duitse en Oostenrijkse verleden. Aspecten van de poststructuralistische genreopvatting kunnen zinvol op de autobiografieën van Bernhard en Wolf worden toegepast. Net als het poststructuralisme benadrukken deze auteurs de beperkingen van de schrift. Maar om de receptie en de discussie over herinnering die deze teksten oproepen, te begrijpen is het tegelijk nodig de autobiografieën te verbinden met hun historische context, in samenhang met concrete historische gebeurtenissen te brengen en de referentialiteit van het genre onder ogen te zien. Dat de autobiografie door de schrift beperkt wordt, de grens tussen feit en fictie vloeiend is en zelfbeschrijvingen niet vrij zijn van verzinsels, betekent nog niet dat er geen enkele verbinding mogelijk is met de werkelijkheid buiten de tekst. Het leggen van die verbinding is juist zinvol, wanneer je de context van een autobiografie en haar werking op de lezer wilt begrijpen. Referentialiteit mag een illusie zijn, maar het is een illusie die de verwachting van de lezer nog altijd bepaalt.